

Мөрнэ дүр хальмг урн амн урн үгин зөөрт («Хальмг номин төвин» архивин материалмудар)*

Образ коня в устном народном творчестве калмыков
(на материале архивных аудиозаписей КалмНЦ РАН)

Fairy-Tale Tradition of the Kalmyks: Image of the Horse
(a Case Study of Archival Audio Recordings from
the Kalmyk Scientific Center of the RAS)

И. М. Болдырева (I. Boldyreva)¹

¹ научный сотрудник, отдел монгольской филологии, Калмыцкий научный центр Российской академии наук (358000 Россия, Элиста, ул. им. И. К. Илишкина, 8). E-mail: inzir19@mail.ru

Research Associate, Department of Mongolian Philology, Kalmyk Scientific Center of the RAS (8, Ilishkin St., Elista, 358000, Russian Federation). E-mail: inzir19@mail.ru

Товч аһулh. Хальмг улсин тууж мөрн эрднълэ холвата. Амн урн үгин зөөрт мөрн адусн күндтэ орм эзлнэ. Хальмг улсин олн дуунд, «Жаңһр» баатрлг дуулврт мөрн магтад дуулгдна. Туульст, домгудт, туужст мөрн хамгин хээртэ иньг, нөкдч болж орлцна. Хуучна авъясмудт, йөрәлмүдт мөрн хамгин ухата адусн болж йилһрнэ, үлгүрмүдт залу күүнлэ дүнцүлгдж келгднэ. Мөрнэ заң-бээр, шинж, эмнж чаддг арһ эн көдлмшт хэлэгдв.

Түлкүр үгмүд: мөрн, тууль, домг, арнзл, иньг, хүрм, дун, йөрәл, шинж

Аннотация. Культура кочевого калмыцкого народа неразрывно связана с конем. Конь восхваляется в калмыцких песнях и героическом эпосе «Джангар», с его помощью которого совершают свои подвиги богатыри. В сказках, легендах и преданиях конь занимает видное место. Он предстает помощником и верным другом человека. В обрядовой поэзии, малых фольклорных жанрах конь как мыслящее существо отличается от других животных. В статье даны отличительные приметы (шинжс), целительские способности коня.

Ключевые слова: конь, сказка, легенда, аранзал, друг, свадьба, песня, благопожелание, приметы

¹ Исследование проведено в рамках государственной субсидии — проект «Фольклор монголоязычных народов: тексты и исследования». Подтема «Сказочный репертуар сказителей на материале аудиозаписей из Научного архива КалмНЦ РАН» (номер госрегистрации: АААА-А17-117030910099-8).

Abstract. The article examines the image of the horse depicted in a number of archival materials. Being a thinking being, the horse has always been of interest to both Russian and foreign scholars. And it is definitely integral to the Kalmyk nomadic culture. The horse is constantly praised in Kalmyk songs and the heroic epic of Jangar. It also occupies a prominent place in different genres of ethnic folklore, acting as a devoted friend and aid. In proverbs the horse is often associated with male humans. The paper narrates about distinctive marks (Kalm. *шинжэс*) and curative powers of the horse.

Keywords: horse, fairy tale, legend, Aranzal, friend, wedding, song, wishful verse, distinctive marks.

Ик кезэнэхэс авн хальмг улс дөрвн зүсн мал өскдг бээсмн. Тедн дунд мөрн адусн ийлһрнэ. Соньн болн өргн хальмг амн урн үгин зөөрт мөрн адусн күндтэ орм эзлнэ. Хальмг улсин оln дуунд, «Жаңһрт» мөрн магтад дуулгдна, йөрэлмүдт, үлгүрмүдт, тээлвртэ туульст болн нань чигн баһ төрл зүүлд бас орлцна.

Өрэсэн болн хазадын ордын номтнр мөрн адуснд ик оньган тусхадг бээсмн. 1891-гч жилэс авн шинжлэч Вильгелм фон эврэннь Остен Ухата Ганс нертэ мөриг сурһад, йосн кевэр «умшдг», «бичдг» дасхсмн. Шинжлэч сээһэн хээснэ хөөн энүг немш кувц, ювелир Карл Кралль сурһсмн Мөрн кү таянд, амр биш заквр күцэдг бээсмн. Үлгүрлхд, «Үүд сек!», «Тер хар хувцта кү дураһад, келэн өрг!» болн нань чигн күүнэ келсиг мөрн күцэж йовсна тускар келгднэ. Энүнэ хөөн К. Кралль дэкэд хойр мөр сурһсмн. Эдн үүлмр то хуваһад, зун, миңһн тоота үлгүрмүд эсвлдг болсмн. Үзгүд үзүлхлэ, туруһарн цокад, тооһин ашнь медүлдг бээсмн [К. Кралль 2007: 262]. [Полежаев ... 2003: 155].

Хальмг номтнр мөрн адуснд ик оньган тусхаж, амн урн үгин зөөрт орсн мөрнэ дүр оln таласнь шинжлсмн: «Жаңһр» хальмг баатрлг дуулврт [Кичиков 1992], ут туульст [Биткеев 1977], хуучна авъясмүдт [Овалов 2008], [Борджанова 2007]. Күн болн мөрн адусна эвдршго иньгллт «Жаңһр» баатрлг дуулврт болн баатрлг туульст үзүлгднэ. Мөрнэ шинжэ мөрнд нерэдсн магталмүдт бээнэ. Мөрнэ нилчэр хальмг баатрмүд сансн керг-үүлэн бүтэж, зөргтэ йовдл күцэж, дээсэн дардг бээсмн [Манджиева 2015], үлгүрмүдт болн цецн үгмүдт мөрн бас онц орм эзлнэ [Надбитова 2012]. Хурдн мөрнэ шинжин тускар Эрнжэнэ К. бичсмн [Эрнжэнэ 1980: 23–27].

Хальмг улсин амн урн үгин үүдэврмүдт мөрн адусн түрүн болж харсна тускар келгднэ. Болдырев М. М. келмрчэс (Приозерн р-н, өдгэ цагт Октябрьск р-н) бичүлж авсн «Мөрн эрднь» гидг домгт кезэнэ шулм мөрн адусиг шаврар шавж кесмн гиж келгднэ. Терүгэн эмрүлж чадлго бээхлэнь, Бурхн Багш гегэн үзэд: «О-о, энчн эвртэ ик адусн болхмж. Мөрнд эм орулсна хөөн эн шулм назр деер бээх эмтэ тоотыг дегдрүлэд, амр-төвкнүн бээлһшго», — гийһэд, мөриг эмрүлж. Дөрвн болд турута, делсэд бээдг дел, сүүлтэ аһу ик адусиг күүнэ келгн бол гиж келэд, Бурхн Багш гегэн терүг төвж [Герлтсн сувсн 2014: 17].

Тюрбеев Н. К. зэнгчэс (Устин р-н) бичж авгдсн «Өөт Мергн хан» гидг аң-аһурсна туск домгт Бурхн Багш гегэн эмтнэ тежэлин төлэ уух, идх, эдлх аһурс харһсна тускар келгднэ. Түрүн шүүврт мөрн нарч. «Хойр нүднь — дурнав, хойр чикнь — харул, дөрвн көлнь — болд, делнь — делсдг живр. Энүг эмрүлхлэ, назр деер дэн учрх», — гиж Бурхн Багш гегэнэ өөр йовсн Өөт Мергн Темн келж. «Тиим биш. Хойр күүг иньг кех күүкн — эрднь, хол назриг өөр кех мөрн — эрднь. Эн бэг», — гиж Бурхн Багш гегэн зэрлг болсмн.

Бурхн Багш гегэн дөрвн бод малас: «Ямаран цаг эдлнэг?» — гиж сурхла, мөрн адусн: «Бөкүн, батхн уга хоңһр цевр тер цаг манд тааста», — гийһэд, намрин хурвн сар сурж авсна тускар эн туужд келгднэ.

Утнасунов А. Д. «Эрнжэнэ Шольшгин туск туужд» (Яшкульск р-н) олмһа келтэ, хурц үгтэ Эрнжэнэ Шольшгин тускар келгднэ. Тең холас авч ирсн энүнэ мөринь нег зээсң хулхалж авч. Терүгэн көөлдэд ирхлэ, тер зээсң му мөр өгнэ. Эрнжэнэ Шольшг тер мөринь холад, эврәннь мөрэн иигж магтна: «Цэв бийэн сеер талан өгэд орксн, сээхн бийэн сээр талан өгэд орксн, хурдн бийэн дөрвн туру талан өгсн, хурц бийэн хойр нүдн талан өгсн. Чини мөрн нанд керго», — гиж зээсңгин му эццн мөрэр наад бэрнэ.

Боджуков Аваджи зэнгчэс бичж авгдсн «Бөк паль» туульд хол дүрнь болжах долан-нээмн кичгтэ күүкн чон сө адунд орад, идх мөр шүүнэ. Тедн дунд эвртэ хурдн ардг кер гидг мөрн бээж. Бө Белдкн чон: «Ардг кеериг идчкхм, аштнь маниг амр йовулшго», — гиж көвүдтэн келхлэ, тедн экин үг сонслго, тарһн мөрд бэрж иднэ. Өрүн ирсн адучнр чонмудын ардас көөлднэ.

Эн туульд чонын дүр олзлж, мөрнэ шинжин тускар келгднэ. «Турули гүүнэ. Турунь нимгн болхла, цодад, көөж чадшго», —

гиж көөлдэд түрүн гүүж йовх мөриг шинжлж чон келнэ. Дэкэд нег мөрн күцэд аашхла: «Йир эн көгшн гүүнэ үрн. Көгшн гүүнэ үрнь ахрхн китдэ болх. Толһан кец, өөдмтэ һазр бэрж гүүв», — гиж Бө Белдкн келжэнэ. Көөлдж йовх улсин хойр мөр унһаһад, чонмуд мөлтрэд һарч одна. Тедниг тиигэд гүүж йовтл, арднь дэкэд тоосн үзгднэ. «Ардг кеерин тоосн болдг бээдлтэ, арһ тасрв», — гиж Бө Белдкн чон келжэдгж.

Ардг кеериг унсн күн ардаснь көөлднэ, болв чонмуд күцгдлго, цастын цаһан ар уул деер һарч одна. Ардг кер мөрн ар уул деер һарч чадлго, дорагшан унж одна. Тегэд Бө Белдкн чон келж: «Арһтатн — ар уулын белд, арһ угатн — ардг кеерин сээрт». Эн чоһын келсн үгмүд цецн үлгүрт тохрсмн.

«Эвдин нойна туск туужд» (Тюрбеев Н. К.) кезэнэ Алта нутгас дөрвн толһачта һучн һурвн күн орһж һарсна тускар келгднэ. Тедн дунд Сэн Ширвэд гидг дом меддг күн йовж. Нег дэкж Сэн Ширвэд ширтэд хэлэжәһэд, ик холас аашсн мөр үзэд: «Эн мөрнэ көл һазрт күрч йовх, угань медгдхш. Эмсхсн эмсхлднь һазрин өвсн „ом-мани-падме хум“ гийһэд делсчәнэ», — гиж келнэ.

Удан боллго арвн дөрвтэ-арвн тавта шар көвүн ирэд, хаана гериг зөв эргэд, һаза ирж бууна. Хаана түшмлмүд мөрнэ шүд хэлэхэр седхлэ: «Таднд мөр шүдлүлхэр йовх күн бишв би. Мөрнәнм шүд бичэ сектн», — гинэ. Эвдин нойнд орчкад, һарч ирэд: «Ахнр, баажад авч ирсн мөрн эн», — гиж келэд, көвүн шар толһата хун болад, нисэд йовж одна. Номт В. Я. Пропп алтн нарна өңгтэ, шар зүстэ цуг тоотиг деедин орнла залһлдата гиж темдглсмн [Пропп 1986: 284–285].

Тегэд маңһдуртнь Эвдин нойнд авч ирсн кер мөриг һарһад, һазр ишкжәх, эс ишкжәхинь медхэр һарһхла, кер мөрн негчн хулс көдлглго, негчн хулсна э һарһлго һарад йовж одна.

Эн туульд хальмг улсин зөв эрглһнэ, мөрнэ шүд шинжллһнэ авъясмудын тускар келгднэ. Сидтэ мөрнэ дүрэр бурхн шажна төр халһлдна.

Гедеев Б. Г. зэңгчэс (Үстин р-н) бичж авгдсн «Арта тээжин көвүнэ туск туужд» арнзл мөрнэ тускар келгднэ. Арта тээж нойна көвүн хасг хаана күүк буулһна. Нүүх керг харһад, хальмгуд отг-нутгарн талдан һазрур йовж одна. Күүкән өгсн хан көвүг тэвхш.

Байн хаана аду хэрүлж йовад, көвүн эк-эцкән санад, мөрнәнсн бууһад: «Чамаг арнзлын толһа гиж кен медхмб? Намаг Арта

тээжин көвүн гиж кен медхв?» — гийэд, мөрнэ толһаг ташмгарн цокад уульна. Хаана түшмлмүд хаанд одад муутхна. Күргнэсн: «Юнгад уульвч?», — гиж сурхла, көвүн: «Арнзл мөрнэ толһа гиж санлав», — гиж көвүн хэрү өгнэ. «Арнзлын меддг ухан бээхлэ, мини нутгт арнзл олж ас нанд», — гиж хан закна. Арта тээжин көвүн алвтын аду шинжлнэ, болв нег чигн арнзл олдхш. Тиигжэтл нег хасг залу му, эццн алг маштг мөрн деер ирнэ. Көвүн шинжлэд, арнзл мөрн эн гийэд медчкнэ. Көвүн мөриг сурһна. Арнзл мөрн халсн цагт чикнәннь ардас көлсн, көөсн һардг нег темдг бээсмн. Көвүн тер темдг медчкэд, мөрн деерән сууһад, эцкиннь нутгур һарад зулна. Хурдн мөртэ кесг хасгуд ардаснь көөлднэ, болв «арнзл нэрхн холыг һэрэдж һарад, өрәлинь өөмж һарад, күцгдлго, көвүг эцкиннь нутгт авч ирнэ».

Арнзл мөриг йирн күн татвчн, зогсч өгдго. Баатр күүнэс ондан күн зогсаж чаддго бээсмн. Көвүнэ эцк урдаснь көвүһән ирхинь медэд, һучн цалмта кү, һучн дегэтэ кү нежәһэд хурдн мөр унулад тосна. Гүүлгэд аашхлань, тоорм-тоос үзчкэд, цуһар дөврлдэд татлдна. Хурдн мөрн теднд торч эс өгхлэ, хажуһаснь дөврэд, көвүг арнзл деерэс эрә гиж буулһж авч гиж эн тууль төгснэ.

«Буянт холын экнд бүүрлгсн Буйнта Цаһан авһин көвүн Буж Улан баатр» туульд (Кокуев Сангаджи, Лаганск р-н) Буж Улан баатр күн болх цагнь ирэд, хаана күүкнэ һурвн марһанд орлцад, диилвр бэрэд, гер авна. Эдү-тедү болад, баячудын көвүд хасгин хаана һурвн зун агт көөж авх болад, Буж Улан баатриг йовулна. Агтыг көөһэд һарлһнла, хасгуд баатриг бэрэд авчкна. Харма хаанахн Буж Улан баатрт му бээдлтэ нег мөр өгэд, ус зөөлһнэ. Баатр мөрнэ баас шинжлнэ. «Арнзлын баасн урсч кииснэ гидг билү, урсч зөрнэ гиж келдг», — гийэд, кесг жилдән ус зөөһэд бээж, мөрән ясрулна. Арнзлын чикнәннь ардас чиихл көлсн һархла, мөрән халсинь медэд, Буж Улан баатр хасгин хаана нутгас мөрән унад һарна.

Буваев С. (Приютненск р-н) бичж авгдсн «Ах дү һурвн» гидг сидтэ туульд әмтнд үзгддго нөкдчин мотив харһна. Теңгр һалзн көк мөрн бичкн дүүднь нөкд болчкад, күүнд үзгдлго хүврж одна. Сәәһән хәәсн экнь көвүнэ зүүднд орна. «Хар, цаһан, көк утцн һурвнас тааста утц ав, тернь — чини кишг», — гиж экнь келдг болна.

Көвүнэ авсн көк өңгтэ, теңгр өңгтэ утцнь хуврэд, теңгр холта бор мөрн болна. Көвүг гертэн ирсн цагтнь көлгнь уга болж одна.

Үүлн көк мөрэн унж авад, көвүн йисн күүктэ байн күүнэ хүрмд одна. «Намаг шар шаһа кеж авад, бийчн нуста жур көвүн бол», — гиж мөрнь келнэ. Хүрмд йөрэл тэвх күн олддог болна. Көвүн хаанас йөрэл тэвх зөв сурна. «Көвүн үрн — эрднь гидг. Ямаран көвүн медж болшго, күүнэ кишг хама бээхинь [медж болшго]», — гиж эмтн келхлэ, хан көвүнд йөрэл келх зөв өгнэ.

Сидтэ мөртэ көвүн хаана өгсн күнд даалһвр күцэнэ. Удан боллго байн хаанд гем ирдг болна. Көвүн сидтэ көк барсин махар хааг эдгэж авад, байн хаана күүкнлэ амрад, жирһэд бээнэ.

«Цецн күүкнэ туск туужд» (Тюрбеев. Н. К.) генн, һэргтэ көвүтэ байн күүнэ тускар келгднэ. Тер байн Цецн хаана нутгас көвүндэн нег күүк авч өгчкэд, тедндэн: «Хоорндан үгиг селвцж, күүндж йовтн», — гиж келнэ.

Тиигжәһэд эцкнь көвүндэн бичг бичнэ: «Өмэрэн болн хооран хэлэсн толһата мөр унад ир». Одак көвүн өмэрэн, хооран хэлэсн толһата мөр унх болад, ээмцхэд, довтлад бээнэ. «Яһад иигэд довтлад бээнэт?» — гиж гергнь сурхла, көвүн: «Мана аав өмэрэн, хооран хэлэсн толһата мөр унж ир гиһэд бичж», — гиж хэрү келнэ. «Өмэрэн хооран хойр хэлэсн толһата мөрн гижэснь — тер аавин адуна ах алгч гүн тер. Үвлин дунд сард мөрнэ уһнн көндлндг, хаврин сар урһхла, мөрнэ уһнн хооран хэлэдгж. Тиим тертн», — гиж гергнь цээлһж өгнэ.

Балеев Н. С. зэнгчэс (Приозерн р-н, өдгэ цагт — Кетченеровск) бичж авгдсн «Цецн күүкнэ тускар» гидг туульд эцкнь көвүндэн: «Өмэрэн болн ардагшан хэлэсн толһата мөр авад ир», — гихлэ, көвүн адундан одчкад, нег мөрнэ толһаһинь ардагшан хэлэлһэд, наадк мөрнэ толһаһинь өмэрэн хэлэлһэд, хойр мөр күлнэ. Гергнь алц болад: «Ю кежәхмбт?» — гиж сурна.

«Ой, аав өмэрэн, ардагшан хэлэсн хойр толһата мөр авч ир гив. Ода би яахв?» — гинэ.

«Я-а, яһлав, яһлав! Адучнрасн суртн. Минь ода уһнлн гижәх гү авад иртн. Ода һарх болчксн уһннаннь толһань ардагшан хэләжәх, экин толһань өмэрэн хэләжәх», — гиж цецн гергнь зааж өгнэ.

Кезэнэ хальмг улс нуувчинэр, бүтүһәр келхдэн дурта бээсиг эн туульс медүлнэ. Келсн үгиг медхд мергн кергтэ гидг. Тежгәр келлһн күүнэ нэрн ухан-тоолврик илдкнэ. Эн туульст цецн,

хурц ухата улс ямаранчн төрт орлцад, диилвр бэрнэ. Келмрч Тюрбеев Н. К. үвлин дунд сард унһн көндлң кевтдг, хаврин Цаһан Сар урһхла, толһань хооран хэлэж оддг, тегэд тер хойр толһата мөрнэ тоод ордг болжана гиж цээлһнэ.

«Кезэнэ яһж чоныг алдг бээснэ тускар» гидг келврт (Баинхараев Г. М., Элст балһсн) мөрнэ шинж орсмн: «Дасхчксн мөрн чон көөж йовсн цагтан юмнас ээдг, зөргтэ, залу күншц бээсмн. Зөргтэ залу юмнас ээдг, тер мет халун мөрн юмнас ээдг бээсмн», — гиж келмрч келэд, мөрн эрдниг залу күүнлэ дүнцүлнэ. Тегэдчн «мал эээн дурадг», «хальмг күүнэ эмн, мөрнэ эмн негн» гидг үлгүрмүд үүдэгдсмн.

Мөрн адус шинжлж йовсн келмрч Боктаев Ш. В. (Үстин р-н) мөрнэ тускар медсэн иигж келж өгсмн: «Мөрн унһлхларн, бийдэн амр һазр хээһэд, өндр толһа, довун деер кевтэд унһлна. Зултрһн өвснд дурта мөрн идхиннь өмн цаадк уңгинь туруһарн чавчад көндөчкэд, шүдэрн хавчад татна. Терүгән һазрт шүргэд, шавринь унһаһад иднэ.

Кезэнэ күүнэ көл, һар хуһрад, хажһр эдгхлэ, тарһн мөрнэ махна шөл болн мөрнэ тос-хорһнла эм ниилүлэд өгдг бээсмн [Алтн чеежтэ ... 2010].

Хурдн мөрнэ соньн шинж Тюрбеев Н. К. келмрчэс бичж авгдсмн. Мөрнэ дел, көл, көлин белнцг, өскэ, туру, шаһа чимгн, төң, бөрв, шүрүсн, амн нурһн, мацна, хойр көк махн, дал, атхм киим күртл көгшэ цээлһж өгсмн. Үлгүрлхд: «Далнь гедәһэд бээхлэ, атхм киимнь ахрхн. Тиим мөрн хурдн гидг. Дәкәд хамр дотрнь ки гиж бээдг. Йисн киитә болхла, тер мөриг юмн күцж чаддг, тедү дүңгә хурдн. Һурвн киитәһәс авн тегэд сән мөрн өөдлдг, мөриг терүгәр шинжлх кергтә», — гиж «Үлгүрин дала» дегтр умшсн һаһцхиннь келсиг зәңгчин эцкнь чееждән хадһлж, көвүндән герәслж үлдәсмн.

Зәңгч Адудов Леонтий (Элст балһсн) хальмг йоста залу ямаран бәрцтә болх зөвтәһинь «залу күүнэ чеежд эмәлтә, хазарта мөрн багтна» гидг үлгүр бәрж медүлснь эрк үнтә. «Йосн залу — тогтврта, ухата, үүрмг үг уга күн, ямаранчн күүнә керүл-цүүгәнд ордг. Тиим залуг йосн залу гиж келж болхмн», — гиж келсмн.

Мөрнэ тускар келгдсн үлгүрмүдт болн йөрәлмүдт күн мөрн хойр дегц орулгдна: «Аавин бийд кү таньдг, агтын сээнд һазр таньдг», «Мөртә күн живртәлә әдл», «Хол һазриг өөрдхдг мөрн — эрднь», «Өдртән хатрсн мөрн сән, үгдән күрсн залу сән».

Найминова Б. М. келмрчэс (Элст балһсн) «Мөрн адусиг магтад келдг йөрэл» бичж авгдсмн:

Эркнэсь эмэлтэ мөрн бичэ хөөһтхэ,

Үүднэсь ээмтэ күн бичэ хөөһтхэ!

Келмрч С. Есенова (Приозерн р-н) тавн зүсн мал йөрэл уга бээдм биш гийэд, «Хаврин түрүн цагт мал йөрэдг йөрэл», «Аду йөрэлһнэ йөрэл» келж өгсмн:

Агт адун бичэ тасртха!

Агтнь өсч, босч, һазр дүүргтхэ!

Тооһан алдтха!

Эзнь амр, амулц бээтхэ!

Унсн кү дааж, хумха угаһар [бээтхэ]!

Өмэрэн һархла — хулха, худл уга,

Хооран һархла — керүл, хов уга болжатха!¹

Кезэнэ хүрм болхла, мөрн — хамгин күндтэ орлщач бээсмн. Эрендженова Цаһан келмрчэс (Баһ Дөрвдэ р-н) кезэнэ яһж хүрм давулдгин тускар бичж авгдсмн. Хүрм болад, күүкиг авад һархларн, мөрнэ эмэлин ар бийд суусн күн тер күүкиг эмэл деер көндлц дүрэд, булаж авсна эдл авад һардг бээж. Хамгин түрүнд гиичин ахлач күүкнд һар күрдг. Күүкиг эмэлтэ мөр унулад, хойр мөртэ күн көшгин уньнд уйчкск хойр метр көк өңгтэ шадра бэрэд йовдг. Эмэлтэ мөртэ күүкн дунднь йовдг. Көвүнэ һазрт ирхлэ, мөрнэ урдан болдг», — гиж келмрч морджах күүкнэ хүрмин тускар келж өгсмн.

Кезэңк хүрмин тускар Улядурова Д. У. зэңгчэс (Городовиковск балһсн) бас бичж авгдсмн: «Кезэнэ күүкэн мордулхарн, эмэлтэ, хазарта һалзн маңната мөр өгдг бээсмн. Мөриг авч ирхлэ, хүрмин толһач өсрж босад, эмэлин ард һарад суудг. Дэкэд күүкиг авч ирэд, эмэл деер мордулна. Хэврһднь арвн, хөрн, һучн мөртэ күн довлна. Маңна һалзн мөрнд шаржһндг һалзуч гидг нертэ юм дүүждг. Тернь шард-шард-шард гийэд йовдг. Күчр сээхн, икл өвэрцтэ хүрм болдг», — гиж келмрч медүлсмн.

Балеев Н. С. зэңгч эврәннь гер авсна тускар келж өгсмн. Арвн хойр мөртэ күн болн хозлг тергтэ хойр мөртэ күн күүкнэ бээснэ һазрур одсмн. Тенд одад, күүк авад һархларн, күргн күүкн хойрт нежэд мөр унулж, хойр уньнд көк кенчр өлгэд, хойр мөртэ күн күргн, күүкнэ толһа деер татчкск көшг бэрэд йовдг бээснэ тускар тодрахар цээлһж келж өгсмн.

¹ *Болжатха* — болж бээтхэ гиж урн амн үгд келгднэ.

Хүрмин нээрт келдг йөрөлмүдт эрк биш мөрн орлсна. Улгүрлхд, Убушиев Санджи келмрч (Баһ Дөрвдө р-н) цаһан шалвр йөрөдг йөрөл келж өгсмн:

Алтн хаалһар менд тиньгр йовж,

Байрта-бахта йовдлан күцэж,

Хэрү алтн жола зөв эргүлж,

Мөрнэ чикнд нар урһаж [иртн!] — иигэд йөрөһэд, цаһан, улан шаальган өгдмн гиж медүлсмн. Морджах күүкиг авад һархин өмн: «Мордхин цаг өөрдэд, мөрнэ чикн хойр, мордхин цаг негн болад, өлг-эдэн авх цаг өөрдэд ирв», — гиж келгддгин тускар зэнгч медүлсмн.

«Көвүн гер авхла, тэвдг йөрөлд» (Тюрбеев Н. К.) бас мөрн орлсна:

Аһурсар байн болж,

Үүднэснь эмэлтэ мөрн хөөһлго бээтхэ! — гиж йөрөдг бээсмн.

Убушиев Э. Н. келмрчэс (Баһ Дөрвдө р-н) «Дөрвн зүсн мал йөрөллһн» бичж авгдсмн. Дөрвн зүсн малыг алад идх цагтан сүмснь йовтха гиж йөрөл тэвдг бээж. Мөрнэ тускар хол һазриг өөрдхдг, күнд өвчтэ күүнд тусан үзүлдг, сансн һазрт күргдг, сэн, бат көлгн гиж келдг. Мөриг алад идсн цагт: «Сүмснтн Сүкбодин орнд төрч, сүлдр махнтн идсн манд аршан болж, мөрн эрднь төрлэн олж төрхитн суржанавидн. Тана шим-шүүснд күртжэнэвидн», — гиж мөрн адусна сүмс йөрөж йовсна тускар келмрч келж өгсмн.

Мөрн — күүнэ өөрхн, үнн седклтэ иньг, кецү цагт эзндэн эн нөкд болна. Гер учрар хальмг улс мөрнд нерэдэд, оln ду һарһсмн: «Солг бор», «Сайг сээхн саарл», «Сээхн зеерд мөрн», «Унһн халтр мөрнь», «Цаһан толһата бор», «Амнь цаһан халтр мөрнь», «Цурх зоота күрнҗнь», «Хар делтэ харнь» болн нань чигн дуд келмрчнрэс бичж авгдсмн. Мөрнэ нердин ик зунь зүсэрнь эс гиж тамһарнь өггддг бээсмн.

Бамбаев Э. М. келмрчэс (Хар Һазра р-н) бичж авгдсн «Хард һарч бээх күүкнд нерэдсн дун» сээхн занта ээжэн, сайг сээхн саарлан болн өл буурл мөрэн, урлдана мөрэн санж гейүрсн күүкнэ седкл медүлнэ:

Өл буурл мөрнь

Өлңгин шуураһинь хазна,

Өврлн өсксн ээжнь

Өдртнь һурв сангдна.

«Иньгтэн дуулсн дуунд» (Бадмаев К. Э., Элст балһсн) көвүн үр-дүнгэн болн улан кер мөрэн санад, ду дуулна. «Хар унһн жорална» (Убушиев Санж, Баһ Дөрвдө р-н) гидг дууг морджах күүкнд дуулж өгхлэ, күүкн шугшад ууляд бээдмн гиж келмрч медүлнэ. Ахир-дүүнртэн, үр-иньгтэн нерэдсн «Сээхн зерд мөрн» гидг дуунд (Санциев П. А., Октябрьск р-н) көвүн мөрнө дүр олзлж, ухан-седклэн медүлснэ тускар келгднэ.

Кезэнэ хүрмд берин һазрт көвүн яс кемэлһдг бээсмн. Кемэлһн келмрчрин мергн ухаһинь, медрлинь, теднэ олмһа келинь, санан-седваринь илдкж, кезэнэхэс авн эндр өдр күртл чикнэ хужр хаңһаж келгдж йовна. 1960–1970-гч жилмүдт Лиджиев Т. (Үстин р-н), Утнасунов А. Д. (Яшкульск р-н), Дорджиев Ц. Г. (Сарпинск р-н), Дорджиев М. Б. (Ээдрхнэ обл.), Музраев О. М. (Баһ Дөрвдө р-н) болн Санциев П. А., Балеев Н. С. (Приозерн р-н) ахта келмрчнрэс хуучна цагин долан кемэлһн бичж авгдсмн [Горяева, Болдырева 2017].

«Яс кемэлһнэ» тускар жаңһрч Лижин Төөлт (Үстин р-н) иигж келсмн: «Кезэнэ-кезэнэ олн эмтнэ марһан болад, эн ярһа яснас урд эмэлтэ мөрәнчн шүүгдж йовсн саам бээсмн».

Үлгүрлхд, Музраев О. М. (Элст балһсн) зэңгчэс бичүлж авсн кемэлһнд мөрнэ тускар иигж келгднэ:

– Энүгинь юн гиж кемәһлсмб?

Энүгитн тальван цаһан ташу гиж кемәһлсмн.

– Тальван цаһан ташу гиж юн төлэ кемәһлсмб?

– Эбэ, эбэ, би эндүржэжв. Энтн мини буру кемәц. Энүгитн түмн мөрн орад хонсн бийнь, бааснь баасн болж медгддо, шееснь шеесн болж медгддо, оньдин цеврэр бээдг төлөдн тальван цаһан ташу гиж кемәһлсмн.

Хальмг улсин үлгүрмүдт мөрн бас орлцна:

«Һахан толһаг һазрт ортл күлэ, мөрнэ толһаһас мөр унад зул» (Найминова Б. М.);

«Делтр дотрас — мөрн,

Девл дотрас — күн» (Болдырев О. Э., Элст балһсн) болн нань чигн.

Мөрн арвн негн сар болад унһлдг. Ажрһ мөрн эврәннь махн-цуснд өөрдгө, талдан адунд йоввчн, эврәннь үрэн, экән йилһэд көөчкдг. «Залу һазран санна, күлг мөрн ижлэн санна» гиж амн урн үгин зөөрт келгднэ. «Кедү жил болвчн, күүнэ һазрт һарсн унһн хэрү

ормдан, экиннь үс ууж, өвс идж йовсн һазртан хэрү эргж ирдг», — гиж келмрч Босхомджиев Манджи (Элст балһсн) медулсмн.

Салбииков Х. А. (Үстин р-н) зэңгчэс бичүлж авсн тээлвртэ туульст мөрнэ дүр олзлгдж, өвцүн ууц хойрин тускар нуувчинэр иигж келгдсмн:

Цаһан мөрн ээждэн энкр,

Цаһан эмэл эмтнд элдго цаһан.

Насунов У. Н. зэңгчэс (Ик Буурла р-н) бичж авгдсн тээлвртэ туульд мөрнэ кит баасна тускар тежгэр келгднэ:

Энд тов, тенд тов,

Эргнэ белд тов.

Хальмг амн урн үгин зөөрт мөрнлэ залһлдата йор бас бээнэ. Күүкд күн мөрнэ хазар, деесн деегүр ишкж, алхж һардго. Хөөннь күүкд күүнд бэргдх гидг (Бульдинова Е. Л., Городовиковск балһсн). Саата күүкд күүнэ геснд үүдсн үрн киисндэн орагдж одх гиж эмтн цеерлдг бээсмн. Мөрнэ толһа кеер кевтхлэ, кедү жил болсн болвчн, тер мөрнэ толһаг чикләд, нарн тал хэлэлһэд тэвдг йоста бээсмн. Тернь буйн болдг [Алтн чеежтэ келмрч 2010: 124–125]. Мөр унсн болад зүүд зүүдлхлэ, ки мөрн киисч, кишг буйн делгрхин темдг гидг [Болдырева 2014: 93].

«Лижин Хонкин бүсин тускар» (Эрендженов Б. Б., Баһ Дөрвдэ р-н) гидг келврт мөрнд дурта, һартан урн Хожатла Муужг, Чолдана Ваньк, Жаван Муукна көвүн гисн баһ дөрвдэ һурвн күүнэ тускар келгднэ. Һартан эрдмтэ һурвн хальмг алтар, цаһан мөңгэр, тольшар [толь мөңгэр] бүс, билцг, сиик кедг, эмэлин бүүрг цутхдг бээсмн. Хожатла Муужг һарин эрдмән урн армян күүнэс дасч авсмн. Эмэлин бүүргиг цутхад, сармтаһар, сарм угаһарчн кедг бээсмн. Хазаринь — жуув[уһ]ар², омрувч, худргинь цаһан мөңгэр кедг. Чөдр болн маля бас кедг бээсмн. Сармта, цаһан мөңгн дөрөтэ, хойр бүүргтэ эвтэксн мөрнэ эмэлин тускар Баинхараев Г. М. зэңгчин тодрхаһар келж өгсиг номтнр магнитофонд бичж авсмн.

Кесг зун жилин туршарт мөрн адусн нүүдг хальмг улсин хамгин шулун көлгн бээсмн. Кецу цагт эздэн нөкд болдг, шалтгта улст тусан күргдг мөрн хальмг амн урн үгин зөөрт магтж келгднэ. Залу күн мөрн адусн хойриг дегц магтж, залу күүнэ болн мөрнэ заң-бээр дүңцүлж келдг бээсмн. Мөриг хальмг улс мөрн-эрднь гиж нерэдэд, хээртэ иньг, нөкдч, хамгин ухата, һольшг, итклтэ аһрусн гиж таалдг бээсмн.

² *Жуува* — малын арсар кесн эд-таавр.

Олзлгдсн материалмуд / Materials

НАРК — Хальмг номин төвин саң. Ф. 16. Оп. 1. Оп. 2. [*Khal'mg nomin tövin saŋ* [Archive of Kalmyk Scientific Center of RAS]. F. 16. Ser. 1, 2.]

Олзлгдсн дегтрмуд / Sources

Алтн чеежтэ 2010 — Алтн чеежтэ келмрч Боктан Шаня (Хранитель мудрости народной Шаня Боктаев) / сост., вступ. ст., прилож. Б. Б. Манджиевой. Элиста: КИГИ РАН, 2010. Серия «Өвкнрин зөөр» («Сокровища предков»). На калм. яз. 172 с. [*Altn cheejtä kelmrch Boktan Shanya* [Shanya Boktaev: a guardian of folk wisdom]. B. B. Mandzhieva (comp., foreword, etc.). Elista: Kalmyk Humanities Research Inst. of RAS, 2010. Ser. 'Treasures of Ancestors'. 172 p. (In Kalm.)]

Герлтсн сувсн 2014 — Герлтсн сувсн (Б. М. Санджиеван бичүлж авсн амн үгин көрнэгэс). Сияющая жемчужина (Фольклорные материалы, собранные Б. М. Санджиевой). Собиранель Б. М. Санджиева Записи 1972–1974 гг. / вступ. ст., сост., предисл., подг. текстов и прилож. И. М. Болдыревой. Элиста: КИГИ РАН, 2014. Серия «Өвкнрин зөөр» («Сокровища предков»). На калм. яз. 230 с. [*Gerltsn suvsn (B. M. Sandzhievan bichülj avsn amn ügin körngäs)* [The Shining Pearl (folklore materials collected by B. M. Sandzhieva)]. Recordings of 1972–1974. I. M. Boldyreva (prep., foreword, etc.). Elista: Kalm. Hum. Res. Inst. of RAS, 2014. Ser. 'Treasures of Ancestors'. 230 p. (In Kalm.)]

Эрнжэнэ 1980 — Эрнжэнэ К. Цецн булг. Элст: Хальмг дегтр нархач, 1980. 192 х. [Ernjänä K. *Tsetsn bulg* [The Spring of Wisdom]. Elista: Kalm. Book Publ., 1980. 192 p. (In Kalm.)]

Олзлгдсн литератур / References

Биткеев 1977 — Биткеев Н. Ц. Калмыцкие сказки Санджи Бутаева // Фольклор народов РСФСР. Межвузовский научный сборник. Уфа: изд-во Башкир. госун-та, 1977. С. 43–49. [Bitkeev N. Ts. Kalmyk fairy tales recorded from Sandzhi Butaev. *Fol'klor narodov RSFSR*. Coll. papers. Ufa: Bashkir State Univ., 1977. Pp. 43–49. (In Rus.)]

Болдырева 2014 — Болдырева И. М. Хальмг улсин йорлһна тускар. Элиста: КИГИ РАН, 2014. С. 91–95. [Boldyreva I. M. *Khal'mg ulsin yorlyna tuskar* [Revisiting superstitious beliefs of the Kalmyks]. Elista: Kalm. Hum. Res. Inst. of RAS, 2014. Pp. 91–95. (In Kalm.)]

Борджанова 2007 — Борджанова Т. Г. Обрядовая поэзия калмыков: система жанров, поэтика. Элиста: Калм. кн. изд-во, 2007. 590 с. [Bordzhanova T. G. *Obryadovaya poeziya kalmykov: sistema zhanrov, poetika* [Kalmyk ceremonial poetry: system of genres, poetics]. Elista: Kalm. Book Publ., 2007. 590 p. (In Rus. and Kalm.)]

- Горяева, Болдырева 2017 — *Горяева Б. Б., Болдырева И. М.* «Яс кемэлһн» / ‘сказывание по кости’ в устной традиции калмыков 1960–1970-х гг. Студент. Аспирант. Исследователь. 2017. № 1 (19). С. 79–87. [Goryaeva B. V., Boldyreva I. M. «*Yas kemelhn*» / ‘*skazyvanie po kosti*’ v *ustnoy traditsii kalmykov 1960–1970-kh gg.* [The Kalmyk oral tradition of 1960–1970s: sheep shoulder bone divinations]. *Student. Aspirant. Issledovatel’*. 2017. No. 1 (19). Pp. 79–87. (In Rus.)]
- Кичиков 1992 — *Кичиков А. Ш.* Героический эпос «Джангар». Сравнительно-типологическое исследование памятника. М.: Вост. лит., 1992. 320 с. [Kichikov A. Sh. *Geroicheskiy epos «Dzhangar»*. *Sravnitel’no-tipologicheskoe issledovanie pamyatnika* [The heroic epic of *Jangar*: a comparative and typological study]. Moscow: Vost. Lit., 1992. 320 p. (In Rus.)]
- Кралль 2007 — *Кралль Карл.* Мыслящие животные. СПб.: Начало, 2007. 262 с. [Kral K. *Myslyashchie zhyvotnye* [Thinking animals]. St. Petersburg: Nachalo, 2007. 262 p. (In Rus.)]
- Овалов 2008 — *Овалов Э. Б.* Сюжетно-стилевые традиции в эпосе «Джангар». Элиста: ЗАОр «НПП «Джангар», 2008. 302 с. [Ovalov E. V. *Syuzhetno-stilevye traditsii v epose «Dzhangar»* [The *Jangar* Epic: plot and stylistic traditions]. Elista: Dzhangar, 2008. 302 p. (In Rus.)]
- Манджиева 2015 — *Манджиева Б. Б.* Конь героя в калмыцкой богатырской сказке и в героическом эпосе «Джангар» [электронный ресурс] // Современные проблемы науки и образования. 2015. № 1–1. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=18302> (дата обращения: 20.06.2018). [Mandzhieva B. B. The hero’s war-horse in Kalmyk tales and the epic of *Jangar*. *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya*. 2015. No. 1–1. An Internet resource: see hyperlink above (accessed: 20 June 2018). (In Rus.)]
- Надбитова 2012 — *Надбитова И. С.* Образ коня в калмыцких пословицах и поговорках // Участие народов России в Отечественной войне 1812 г.: мат-лы Всерос. науч. конф. (г. Элиста, 11–14 сентября 2012 г.). Элиста: КИГИ РАН, 2012. С. 283–287. [Nadbitova I. S. The image of the horse in Kalmyk sayings and proverbs. *Uchastie narodov Rossii v Otechestvennoy voyne 1812 g.* Conf. pos. (Elista, 11–14 September 2012). Elista: Kalm. Hum. Res. Inst. of RAS, 2012. Pp. 283–287. (In Rus.)]
- Пропп 1986 — *Пропп В. Я.* Исторические корни волшебной сказки. М.: изд-во Ленинград. ун-та, 1986. 336 с. [Propp V. Ya. *Istoricheskie korni volshebnoy skazki* [Historical roots of the magic fairy tale]. Moscow: Leningrad State Univ., 1986. 336 p. (In Rus.)]